

Aynur Əliyeva

*F.Köçerli adına
Respublika Uşaq
Kitabxanasının
metodisti*

XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq maarif və mədəniyyət sahəsində ciddi canlanma əmələ gəldi: bir sıra maarif ocaqları, xeyriyyə cəmiyyətləri, nəşriyyatlar, kitabxanalar yaradıldı. Milli dilin, milli ədəbiyyatın tədris olunduğu məktəblərin, xüsusilə qız məktəblərinin sayı artdı. Belə bir xeyirxah və nəcib iş müəllimlər, ictimai xadimlər və mətbuat ətrafına toplaşan ziyalılar yaxından kömək edir, əllərindən gələni əsirgəmədilər. Bu sahədə N.Nərimanov, C.Məmmədqluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev, A.Səhhət, M.Mahmudbəyov və s. kimi müəllim və yazıçıların unudulmaz xidmətləri olmuşdur. Bu tədqiqpərvər ictimai xadimlərin fəaliyyət dairəsi coxcəhətli idi. Onlar bədii yaradıcılıqla yanaşı müəllimlik edir, dərslik, dərs vəsaitləri və proqramlar hazırlayıb, dövrü mətbuatda fəal iştirak edir, teatr tamaşalarını hazırlayıb, aktyor və rejissor kimi də işləyir, maarif, mədəniyyət və incəsənətin bütün sahələrində böyük fədakarlıq göstərirdilər. Belə maarifçilərimizdən Azərbaycan realist və demokratik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri-bütün fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı doğma xalqına əvəzsiz xidmət, vurgunluq nümunəsi olan qaynar təbli ədibimiz, Əbürrəhim bəy Haqverdiyevdir. XIX əsrin son illərindən ədəbiyyat aləminə qədəm qoymuş Haqverdiyev doğun məzmunlu dram əsərləri, yumorist-satirik hekayələrlə və ictimai xadim kimi realist ədəbiyyat və sənətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ə.Haqverdiyev 1870-ci il mayın 17-də Azərbaycanın Şuşa şəhəri yaxınlığında olan Ağbulaq kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini 1880-ci ildə Şuşada Yusif bəyin yay məktəbində, sonra Şuşa realni məktəbində almışdır (1881-1890). Tiflis realni məktəbini bitirəndən sonra Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almışdır (1891-1899). Tələbəlik dövrü azad müdavim sifət ilə universitetin şərq fakültəsinin dinləyicisi olmuşdur. Onda ədəbiyyata güclü meyl oyanmışdır. "Yeyərsən qazətini, görərsən ləzzətini" (1892) və "Dağılan tifaq" (1896) əsərlərini yazmışdır. "Dağılan tifaq" (1899) Peterburqda nəşr edilmişdir. Ali təhsil alıb Şuşaya qayıtmış, burada tamaşalar təşkil etmişdir. Bakıda onun rəhbərliyi ilə Şərq konsertləri verilmişdir (1902-1903). Burada ilk hekayələrini ("Ata və oğul", "Aydın şahidliyi") yazıb "İki hekayət" adı ilə çap etdirmişdir. 1905-ci il inqilabından sonra Rusiya Dövlət Dumasına Gəncə quberniyasından nümayəndə seçilmiş, Peterburqa getmişdir (Azərbaycanın birinci diplomatlarından hesab olunur), burada dövlət kitabxanasında yeni əsərinə (Ağa Məhəmməd şah Qaçar) materiallar toplamış, İrana-Mazandaran vilayətinə səyahət etmişdir (1907). "Leyli və Məcnun" operası 1908-ci il yanvarın 12-də tamaşaya qoyulduğu zaman ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri, tamaşanı idarə etmişdir. "Nicat" cəmiyyətində və Kür-Xəzər gəmiçiliyi

idarəsində işlədiyi dövrdə Zaqafqaziyani, Dağıstanı, Orta Asiyani və Volqaboyunu səyahət etmiş, "Ceyranlı", "Xortdan", "Həkiminuni-səqir", "Lağlağı", "Mozalan", "Süpürgəsaqqal" və s. imzalarla "Molla Nəsrəddin" jurnalında hekayə, felyeton çap etdirmişdir. 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində hekayələr və "Molla Nəsrəddin" jurnalında gizli imzalarla felyetonlar, məzhəkələr çap etdirib. "Marallarım", "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Şeyx Şaban", "Xəyalət", "Ac həriflər" və sair əsərlərin müəllifidir.

1933-cü il dekabrın 17-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

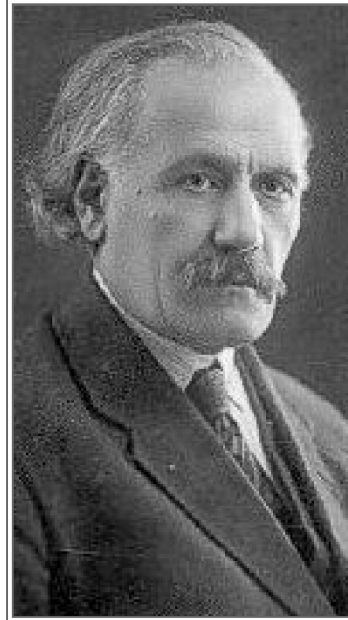
Ə.Haqverdiyev azərbaycanlı yazıçı, dramaturq, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, teatr xadimi və ictimai-siyasi xadim, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyi, Azər-

sında canlandırır, neçə-neçə tipləri yada salır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Axundov ənənələrinin mahir davamçısı sayılan Haqverdiyev məsləhəti Mirzə Cəlil kimi hekayə janrına çox əhəmiyyət verərək bu ədəbi formanın bənzərsiz nümunələrini yaratmışdır.

Rus ədəbiyyatında A.P.Çexov kimdirsə, Azərbaycan nəsirində də Ə.Haqverdiyev o zirvədə dayanıb.

Yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiyi, dilin oynaqlığı və lakoniklik Haqverdiyev hekayələrinin əsas xüsusiyyətləridir. Ədibin bir neçə hekayəsinin məzmunu və süjeti nağıl və lətifələrdən alınmışdır. Onlar yazıçının öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə işlənilib, təmamilə orijinal, mükəmməl bədii əsərlər şəklinə düşmüşdür. "Cəhənnəm məktubları", "Seyidlər ocağı", "Pir", "Şəbih", "Dəcələbad" kimi hekayələrdə nağıl və lətifələrdən, onların quruluşundan, başla-

dən danışan əsərdir. "Qırmızı qar" (1921) pyesində ədib qarını "qırmızı tufan elçisi", müsbət bir obraz kimi qələmə alır. Qarının bir arzusu

o "Molla Nəsrəddin" səhifələrində, sonra dönə-dönə kitab halında nəşr olunub yayılan kiçik həcmli, ictimai məzmunlu, şirin, duzlu, yumorist hekayələri illər boyu dərs kitablarında maraqla oxunmuş, köhnə dünyaya, puç adətlərə nifrət artırmışdır. Ədibin bədii nəsirində müasirlərinin çoxundan fərqlənən üstün və məziyyətli cəhətlər çoxdur. Onun əsl qəhrəmanları şahlar, şahzadələr, vəzifə sahibləri yox, məhz sıradan, sadə adamlar, "həyatın dibində" çalışıb çabalayan, istisnar, din, mövhumat mənğənəsində əzilen adamlardır.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı görkəmli sənətkarlarımızın hər zaman bəhrələndikləri tükənməz mənbələrdən biri olmuşdur. Elə böyük sənətkar tapmaq olmaz ki, o, xalq yaradıcılığına söykənməsin, ondan səmərəli, həm də yaradıcı surətdə istifadə etməsin. Bu baxımdan Haqverdiyev yaradıcılığı çox maraqlıdır. Ruhən xalqa yaxın

Böyük ədibin təkrarsız yaradıcılığı

baycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1928), Birinci Rus Dumasının Azərbaycandan deputatı, Gürcüstan Parlamentinin deputatı; "Leyli və Məcnun" operasının premyerasında ilk dirijor, Teatr Şurasının təsisçisi və birinci rəhbəri, Yazıçılar İttifaqının üzvü, məşhur

ma tərzində, gözənlilməz nəticə ilə bitməsindən bacarıqla istifadə edilir.

Ə.Haqverdiyev, yaradıcılığının ikinci dövründə C.Məmmədqluzadə, M.Ə.Sabir kimi inqilabçı-demokrat sənətkarlarla çiyin-çiyinə getmiş, XX əsr ədəbiyyatının ən

var: zəncir və zülm dünyasının axırına çıxmaq! Əsər, əsgərlərin zülmət səltənəti üzərindəki qələbəsi ilə bitir və qarının arzusu həqiqətə çevrilir. Haqverdiyev mövhumat əleyhinə "Vaveyla", "Kamran", "Sağsağan" adlı pyeslər yazdığı kimi, "Uca dağ başında", "lanə", "Odabaşının hekayəsi" kimi qüvvətli hekayələr də yazmışdır. Yazıçı "Vaveyla"da (1926) fazil dərbəndlilərin, molla kazımların, molla cabbarların-İrandan gələn bu hiyləgərlərin din adından düzəldikləri qanlı səhnələri göstərir və ifşa edirsə, "Sağsağan" (1931) pyesində də mövhumatla, cəhəllə əlaqədar olan ənənələri kəskin tənqid edir. "Kamran" (1931) pyesinin mövzusu İran həyatından alınmışdır. Yazıçı, hələ XX əsrin əvvəllərində bir parça çörək üçün neft Bakısına gələn on minlərlə İran əməkçilərinin ağır zəhmətlə qapık-quruş qazanıb, sonra da geri dönüb, qazandıqlarını, kor-koranə din dəllallarına yedirdiklərini görürdü. Dini əldə quldurluq silahına çevirib Quran adından fitvalar verən müctəhidlərin ifşası pyesdə əsas xətlərdən biridir. Pyesdəki əhvalatların hamısı Kamran obrazı ilə əlaqədar. Kamran obrazını biz "Odabaşının hekayəsi" ndən Fərman adı ilə tanıyırdıq. Fərman hekayədə aciz, hər zülmə boyun əyən, sevgilisi Gövhərtacdan əli çıxdıqdan sonra yeganə yolu Dərvişlikdə gören, nəhayət, vərəmləyib, köhnə mühitdə məhv olan bir gəncdir. Kamran ondan təmamilə fərqlənir. Həyat, yaşadığı cəmiyyət, gördüyü haqsızlıq onu istismar dünyasına qarşı bir üsyançıya çevirir. Onun şəxsi intiqamı ictimai intiqama çevrilir və tək özünü deyil, əzab çəkən xalqı düşündür.

Nəsr yaradıcılığını davam və inkişaf etdirən yazıçı o dövəmdə də "Marallarım" silsiləsində hekayələr yazmışdır. Bu hekayələr mövzucu müxtəlifdir. Hekayələrin bir çərçivədə çar hakimiyyəti dövründə yaşayan satqın, yaltaq, ikiüzlü bəylər, xanlar, hacılar, tacirlər, çinovniklər və polis məmurlarının acgözlüyü tənqid edilir ("Odabaşının hekayəsi", "Çeşmək", "Mirzə Səfər", "Pristav və oğru", "It oyunu", "Diş ağrısı", "Qaban" və s.).

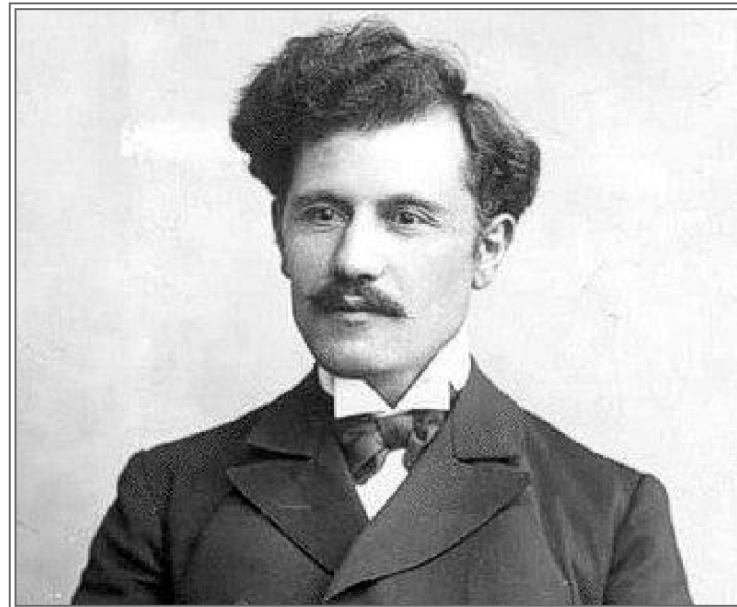
Ədibin realist nəsrini hələ keçən əsrin əvvəllərində ümumi hörmət və şöhrət qazanmışdı. Onun əvvəl-

olan, xalq həyatını, məişətini dərinləndirən Ə.Haqverdiyev də bütün hekayə və dramlarında, publisist yazılarında şifahi xalq yaradıcılığından, onun müxtəlif mənə çalarlarından bol-bol istifadə etmişdir.

Ə.Haqverdiyevin folklor motivlərinə, eləcə də müterəqqi ədəbi irsə müraciəti zamanın tələb və ehtiyacları ilə bilavasitə bağlı idi. Ədib xalq rəvayətlərindən bəhrələnərək yaşadığı dövrün, mühitin haqsızlıqlarını məhahətlə ifşa etmidir. Zəmanəni haqsızlıqlarını, despotizmini çox original vasitələrlə tənqid edən ədib sözün həqiqi mənasında ölməz sənət abidəsi yaratmışdır. 1936-1941-ci illərdə professor Mir Cəlalin müqəddimə, tərtib və ya redaktəsi ilə buraxılan, şərti olaraq "ilk nəşr" hesab etdiyimiz əsərlər külliyyatı onun zəngin ədəbi-irsinin toplanması, tərtib və nəşri tarixində atılmış mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Yazıçı-alim kimi Mir Cəlal öz sələfinin-Əbdürrəhim bəyin yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmaqla yanaşı, həm də ədibin ən yaxşı tədqiqatçılarından O, mənalı və şərfli sənətkar ömrü yaşamış, 40 ildən artıq bir müddətdə zəngin ədəbi irs qoyub getmiş, bütün şüurlu həyatını dogma xalqının azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, alim və ictimai xadim kimi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tərəqqisində müstəsna rol oynamışdır.

Bütün ömrünü tərif-təqdirsiz, alqış-mükafatsız bir dövrün saysız-hesabsız mədəni-mənəvi yaralarına yaramağa həsr etmiş ərdəmli ədib Ə.Haqverdiyev öz tale yazısını yaşaya-yaşaya öz xalqının keçmişini gələcək üçün yaşatma, tarixi tarixə qovuşdurma da andlandıрмаq olar. O əsl ədəbi-irfanı bəy idi. Haqverdiyev XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-ədəbi və mədəni fikir tarixində özünə yerli olan şəxsiyyətlərdəndir.

Ə.Haqverdiyevin vəfatından sonra onun ədəbi irsini toplamaq, nəşr edib geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq, həyat və yaradıcılığını araşdırıb öyrənmək mühüm bir vəzifə kimi ədəbiyyatşünaslıq elmimizin qarşısında dayanır. Hələ ədibin öz sağlığından başlanan toplaма və nəşr etmə işi müəllifin vəfatından sonra genişləndi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev əsərlərinin nəşri daha da geniş vüsət aldı.

"Molla Nəsrəddin" jurnalın baş editorlarından biridir. **Bununla yanaşı realist Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Ə.Haqverdiyev yaradıcılığa on doqquzuncu əsrin doxsanıncı illərində başlayıb. İstər dərsliklərdə, araşdırmalarda, istərsə də mədəniyyət tarixində adı əbədiləşən bu istedadlı şəxsiyyətin adının yanındakı "bəy" kəlməsi heç də bizə yanlış öyrədilən müraciət forması deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının klassik sayılan cəfakəş söz sahibi Haqverdiyev bəyzadələr nəslindən imiş. Akademik Bəkir Nəbiyevə məxsus fikirdir ki, Azərbaycan dramaturgiyası və teatri özünün XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində əldə etdiyi bir sıra nailiyyətlər üçün Şuşadan pərvazlanmış N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, və Ü.Hacıbəyliyə borcludur.**

Həqiqətən də Azərbaycan realist nəslinin görkəmli nümayəndəsi sayılan Əbdürrəhim bəyin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs və şöhrət gətirdi. Orta məktəbdən bu günə qədər bu unudulmaz yazıçı və dramaturqun adı çəkiləndə öyrəndiklərimiz, oxuduqlarımız yada düşür. Bir sıra əsərləri müəllifin işıqlı obrazını gözəlrimiz qarşı-

qüdrətli sənətkarlarından biri kimi tanınmışdır. 1920-ci ildən sonra Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının üçüncü dövrü başlanır. Bu dövrdə (1920-1933) Ə.Haqverdiyevin görüşlərində əmələ gələn ciddi dönüş yazdığı pyeslərdə öz əksini tapmışdır. O, həmin əsərlər və bir çox gözəl hekayələrlə sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından olmuşdur. "Köhnə dudman" (1927) Haqverdiyevin ikinci tarixi dramı idi. Pyesdə XVIII əsr feodallarından Pərviz xanın vəhşilikləri, adam alıb-satması, kəndlilər üzərindəki zülmü təsvir olunur. Əsərdə yazıçının nəzəri cəlb edən müvəffəqiyyətlərindən biri də üsyankar kəndli surətləri yaratmasıdır. "Ağac kölgəsində" (1921) pyesində Mustafa bəylə kasıb kəndli Cəfər kişi arasındakı konflikt həyatın özündəki konfliktidir. Haqverdiyev qadın azadlığını və onun nəticələrini də ruh yüksəkliyi ilə qələmə almışdır. "Qadınlar bayramı" (1928) pyesinin qəhrəmanı Cahan xala kəndin yeniləşməsi yolunda böyük işlər görür. O, inqilabın yetirdiyi yeni insanlardan biridir; o öz hüququnu almış azad Azərbaycan qadınıdır. "Çox gözəl" (1932) pyesi "vətəndaşlıq və səmimi qardaşlıq" hissin-